

"आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावरील परिणाम : ठाणे जिल्ह्याचा अभ्यास"

आनंद दिलीप कदम

संशोधक विद्यार्थी

जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

प्रा. डॉ. नरहरी पाटील

मार्गदर्शक

जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

गोषवारा

आदिम जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध विकास योजना राबविल्या आहेत. महाराष्ट्रातील कातकरी समाज हा विशेषतः मागास व असुरक्षित आदिम जमातीत मोडतो. शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार, पोषण व उपजीविका या क्षेत्रांमध्ये कातकरी समाज अनेक अडचणींना सामोरे जात आहे. या पार्श्वभूमीवर ठाणे जिल्ह्यात राबविल्या जाणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. सदर संशोधनात ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्तरावर झालेला परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून प्राथमिक व दुय्यम माहिती संकलित करण्यात आली. अभ्यासातून असे आढळून आले की काही योजनांमुळे कातकरी समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा झाली असली, तरी अंमलबजावणीतील त्रुटी, अपुरी माहिती, प्रशासकीय अडथळे व जनजागृतीचा अभाव यामुळे अपेक्षित लाभ पूर्णतः मिळत नाही. त्यामुळे योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, स्थानिक सहभाग व सातत्यपूर्ण निरीक्षण आवश्यक असल्याचे स्पष्ट होते.

मूळ शब्द : कातकरी समाज, आदिम जमाती विकास योजना, गोषवारा योजना, सामाजिक-आर्थिक विकास, ठाणे जिल्हा, शासकीय योजना.

प्रस्तावना

भारत हा विविध जाती-जमातींनी नटलेला देश असून त्यामध्ये आदिम जमातींना एक महत्वाचे स्थान आहे. या जमाती प्रामुख्याने जंगलांमध्ये किंवा दुर्गम भागात वास्तव्यास असून त्यांचे जीवनमान, उपजीविका, शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा तुलनेने मागास अवस्थेत आहेत. आदिम जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध कल्याणकारी आणि विकास योजना आखल्या आहेत. या योजनांचा उद्देश आदिम जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक उन्नतीस चालना देणे हा आहे. महाराष्ट्रातील कातकरी समाज हा विशेषतः मागास व असुरक्षित आदिम जमात म्हणून ओळखला जातो. हा समाज प्रामुख्याने ठाणे, पालघर, रायगड व नाशिक जिल्ह्यांमध्ये आढळतो. परंपरागत उपजीविकेचे साधन हरवणे, शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य, आरोग्याच्या समस्या आणि निवासाची असुरक्षितता या अडचणींमुळे कातकरी समाज सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत मागास अवस्थेत आहे. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शासनाने गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांसह विविध योजनांची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. ठाणे जिल्ह्यात कातकरी समाजासाठी शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार, अन्नसुरक्षा आणि कौशल्य विकासाशी संबंधित अनेक विकास योजना राबविल्या जात आहेत. तथापि, या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ कातकरी समाजापर्यंत कितपत पोहोचतो, त्यांचा जीवनमानावर काय परिणाम होतो आणि अंमलबजावणीदरम्यान कोणत्या अडचणी येतात, याचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सदर संशोधनामध्ये ठाणे जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावर झालेला सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून शासनाच्या योजनांची प्रभावीता तपासून भविष्यात अधिक परिणामकारक धोरणे व उपाययोजना सुचविण्याचा हेतू आहे.

अभ्यासाची गरज

भारत व महाराष्ट्रात आदिम जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध विकास व कल्याणकारी योजना राबविल्या आहेत. तथापि, महाराष्ट्रातील कातकरी समाज हा आजही सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्या अत्यंत मागास अवस्थेत आहे. दारिद्र्य, अशिक्षण, बेरोजगारी, आरोग्य समस्या, निवासाची असुरक्षितता व उपजीविकेच्या मर्यादित संधी या समस्या कातकरी समाजाला भेडसावत आहेत.

ठाणे जिल्ह्यात कातकरी समाजासाठी गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांसह शिक्षण, आरोग्य, निवास व रोजगाराशी संबंधित अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. मात्र, या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ कातकरी समाजापर्यंत कितपत पोहोचतो, योजनांमुळे त्यांच्या जीवनमानात अपेक्षित सुधारणा झाली आहे की नाही, तसेच योजनांच्या अंमलबजावणीत कोणत्या अडचणी येतात, याबाबत सखोल व शास्त्रीय अभ्यासाची आवश्यकता आहे.

- ❖ सदर अभ्यासाची गरज पुढील कारणांमुळे अधोरेखित होते:
- ❖ कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील बदलांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करण्यासाठी.
- ❖ आदिम जमाती विकास योजनांची प्रभावीता तपासण्यासाठी.
- ❖ योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी व मर्यादा ओळखण्यासाठी.
- ❖ धोरणकर्ते, प्रशासन व समाजकार्यकर्त्यांना सुधारात्मक उपाययोजना सुचविण्यासाठी.
- ❖ कातकरी समाजाच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी योग्य धोरणात्मक निर्णय घेण्यास मदत करण्यासाठी.

म्हणूनच ठाणे जिल्ह्याच्या संदर्भात आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावरील परिणाम अभ्यासणे ही काळाची गरज असून, हा अभ्यास सामाजिक न्याय व समावेशक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतो.

पूर्व साहित्याचा अभ्यास

आदिम जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने केंद्र व राज्य शासनाने राबविलेल्या विविध विकास योजनांवर अनेक अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. या अभ्यासांमधून आदिम जमातींच्या जीवनमानातील बदल, योजनांची प्रभावीता, तसेच अंमलबजावणीतील अडचणी यांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. देशपांडे (2015) यांनी महाराष्ट्रातील आदिम जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना असे नमूद केले की शिक्षण, आरोग्य व निवास योजनांमुळे काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली, तरी रोजगार व उत्पन्नवाढीच्या दृष्टीने अपेक्षित बदल दिसून येत नाहीत. त्यांनी योजनांच्या अंमलबजावणीतील प्रशासकीय मर्यादा अधोरेखित केल्या आहेत. पाटील (2017) यांनी कातकरी समाजाच्या जीवनशैलीचा अभ्यास करताना शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य व स्थलांतर या प्रमुख समस्या असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांच्या अभ्यासानुसार, विकास योजनांची माहिती लाभार्थ्यांपर्यंत न पोहोचल्यामुळे अनेक कुटुंबे योजनांपासून वंचित राहतात. कुलकर्णी (2018) यांनी आदिम जमाती विकास योजनांच्या परिणामांचा अभ्यास करताना असे आढळून आले की निवास व अन्नसुरक्षा योजनांमुळे कातकरी समाजाच्या जीवनमानात काही प्रमाणात स्थैर्य आले आहे. मात्र, योजनांची अंमलबजावणी एकसमान नसल्यामुळे सर्व लाभार्थ्यांना समान लाभ मिळत नाही. शिंदे (2019) यांनी ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील कातकरी समाजाचा सखोल अभ्यास करताना गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांचा मर्यादित लाभ काही कुटुंबांपर्यंत पोहोचल्याचे नमूद केले. प्रशासकीय विलंब, दस्तऐवजांची कमतरता आणि जनजागृतीचा अभाव या मुख्य अडचणी असल्याचे त्यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिम जमाती विकास विभागाच्या (2020) अहवालानुसार, योजनांचा उद्देश सर्वांगीण विकास असला तरी प्रभावी निरीक्षण व मूल्यांकनाच्या अभावामुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत. अहवालात स्थानिक सहभाग वाढविण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे. वरील पूर्व साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की आदिम जमाती विकास योजनांमुळे कातकरी समाजात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले असले, तरी ठाणे जिल्ह्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करणारा समग्र व विश्लेषणात्मक अभ्यास तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे सदर संशोधन ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजावर विकास योजनांचा झालेला प्रत्यक्ष परिणाम अभ्यासून विद्यमान संशोधनातील उणिवा भरून काढण्याचा प्रयत्न करते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- ❖ ठाणे जिल्ह्यात कातकरी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा अभ्यास करणे.
- ❖ कातकरी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- ❖ आदिम जमाती विकास योजनांमुळे कातकरी समाजाच्या जीवनमानात झालेल्या बदलांचा आढावा घेणे.
- ❖ शिक्षण, आरोग्य, निवास व रोजगार क्षेत्रातील योजनांचा कातकरी समाजावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
- ❖ योजनांच्या अंमलबजावणीदरम्यान येणाऱ्या अडचणी व समस्या ओळखणे.
- ❖ कातकरी समाजाला विकास योजनांचा लाभ मिळण्यात येणाऱ्या मर्यादा व अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
- ❖ आदिम जमाती विकास योजनांची प्रभावीता तपासणे.

❖ कातकरी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सुधारात्मक उपाययोजना व सूचना मांडणे.

समस्या विधान

आदिम जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध विकास व कल्याणकारी योजना अंमलात आणल्या आहेत. तथापि, महाराष्ट्रातील कातकरी समाज हा आजही सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत मागास अवस्थेत आढळतो. शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य, बेरोजगारी, अपुरी आरोग्यसेवा, निवासाची असुरक्षितता आणि उपजीविकेच्या मर्यादित संधी या समस्या कातकरी समाजाला भेडसावत आहेत. ठाणे जिल्ह्यात कातकरी समाजासाठी गोषवारा आदिम जमाती विकास योजना तसेच शिक्षण, आरोग्य, निवास व रोजगाराशी संबंधित विविध शासकीय योजना राबविल्या जात आहेत. मात्र, या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ कातकरी समाजापर्यंत कितपत पोहोचतो, योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये कोणत्या अडचणी येतात, तसेच या योजनांमुळे कातकरी समाजाच्या जीवनमानात अपेक्षित बदल होतो की नाही, याबाबत स्पष्ट व शास्त्रीय अभ्यास कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. योजनांच्या अंमलबजावणीत प्रशासकीय अडथळे, माहितीचा अभाव, जनजागृतीची कमतरता, स्थानिक सहभागाचा अभाव आणि लाभार्थी निवड प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणी यांमुळे योजनांची प्रभावीता मर्यादित राहते, अशी शक्यता आहे. त्यामुळे आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावर झालेला सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिणाम तपासणे आणि त्या योजनांची प्रभावीता विश्लेषित करणे ही एक महत्वाची संशोधन समस्या ठरते. म्हणूनच ठाणे जिल्ह्याच्या संदर्भात आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावरील प्रत्यक्ष परिणाम अभ्यासून विद्यमान अडचणी ओळखणे व भविष्यातील धोरणात्मक सुधारणा सुचविणे ही सदर संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

साहित्य समीक्षा

आदिम जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजनांवर विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. या अभ्यासांमधून आदिम जमातींच्या जीवनमानातील बदल, योजनांची प्रभावीता तसेच अंमलबजावणीतील अडचणी यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

Deshpande (2015) यांनी महाराष्ट्रातील आदिम जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना असे नमूद केले की शासकीय विकास योजनांमुळे शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली, तरी रोजगार व उपजीविकेच्या संधी अद्याप मर्यादित आहेत. त्यांनी योजनांच्या अंमलबजावणीत स्थानिक प्रशासनाच्या भूमिकेवर भर दिला आहे.

Patil (2017) यांनी कातकरी समाजाच्या जीवनशैली व विकास समस्यांचा अभ्यास करताना शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य आणि स्थलांतर या मुख्य समस्या असल्याचे निदर्शनास आणले. त्यांच्या मते, विकास योजनांची माहिती लाभार्थ्यांपर्यंत न पोहोचणे ही मोठी अडचण आहे.

Kulkarni (2018) यांनी आदिम जमाती विकास योजनांचा प्रभाव अभ्यासताना असे आढळून आले की निवास, अन्नसुरक्षा व आरोग्य योजनांमुळे जीवनमानात काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. मात्र, योजनांची अंमलबजावणी एकसारखी नसल्यामुळे अपेक्षित परिणाम सर्व ठिकाणी दिसून येत नाहीत.

Shinde (2019) यांनी ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील कातकरी समाजाचा अभ्यास करताना नमूद केले की गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांचा लाभ काही कुटुंबांपर्यंत पोहोचला आहे. तथापि, प्रशासकीय अडथळे, दस्तऐवजांची कमतरता आणि जनजागृतीचा अभाव यामुळे अनेक कुटुंबे योजनांपासून वंचित राहतात.

Government of Maharashtra (2020) च्या अहवालानुसार आदिम जमाती विकास योजनांचा उद्देश सर्वांगीण विकास असला, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीदरम्यान समन्वयाचा अभाव व निरीक्षणाची कमतरता आढळते. अहवालात योजनांच्या परिणामकारकतेसाठी सातत्यपूर्ण मूल्यांकनाची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

वरील साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की आदिम जमाती विकास योजनांमुळे काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले असले, तरी कातकरी समाजाच्या संदर्भात ठाणे जिल्ह्यावर केंद्रित सखोल व तुलनात्मक अभ्यासाची आवश्यकता आहे. त्यामुळे सदर संशोधन ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजावर विकास योजनांचा झालेला प्रत्यक्ष परिणाम अभ्यासून विद्यमान संशोधनातील उणीवा भरून काढण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनात ठाणे जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावर झालेला सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिणाम अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

1. संशोधन रचना (Research Design) : या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन रचना वापरण्यात आली आहे. या रचनेद्वारे कातकरी समाजाची विद्यमान स्थिती तसेच विकास योजनांमुळे झालेल्या बदलांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

2. अभ्यास क्षेत्र : या संशोधनाचे अभ्यास क्षेत्र महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्हा असून, जिल्ह्यातील कातकरी समाजाची वस्ती असलेल्या निवडक तालुक्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

3. अभ्यास लोकसंख्या व नमुना : अभ्यास लोकसंख्या: ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजातील कुटुंबे. नमुना हेतुपूर्वक (Purposive Sampling) नमुना पद्धतीने कातकरी समाजातील निवडक कुटुंबांची निवड करण्यात आली आहे. नमुना आकार मर्यादित कालावधी लक्षात घेऊन योग्य संख्येतील कुटुंबांचा समावेश करण्यात आला आहे.

4. माहिती संकलनाची साधने : कातकरी समाजातील कुटुंबांकडून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थिती व योजनांचा लाभ याबाबत माहिती संकलित करण्यासाठी संरचित प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. स्थानिक नेते, सामाजिक कार्यकर्ते व शासकीय अधिकारी यांच्याशी अर्ध-संरचित मुलाखती घेण्यात आल्या. प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीद्वारे जीवनमान, निवास व्यवस्था व उपजीविकेच्या साधनांचे निरीक्षण करण्यात आले. शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके व संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला.

5. माहिती विश्लेषण : संकलित माहितीचे विश्लेषण तक्ते, टक्केवारी, आलेख व वर्णनात्मक विश्लेषण यांच्या साहाय्याने करण्यात आले. गुणात्मक माहितीचे विषयानुसार विश्लेषण करण्यात आले आहे.

6. नैतिक बाबी : प्रतिसादकांची संमती घेऊनच माहिती संकलित करण्यात आली. प्रतिसादकांची गोपनीयता व ओळख सुरक्षित ठेवण्यात आली. संशोधन निष्पक्ष व वस्तुनिष्ठ ठेवण्यात आले आहे.

7. संशोधनाच्या मर्यादा : संशोधन ठाणे जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे. ,काही प्रतिसादकांकडून संपूर्ण माहिती मिळण्यात अडचणी आल्या. कालमर्यादितमुळे दीर्घकालीन परिणामांचा अभ्यास करता आला नाही.

व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती (Scope of the Study)

- ❖ सदर अभ्यास महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजापुरता मर्यादित आहे.
- ❖ या संशोधनात कातकरी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
- ❖ अभ्यासामध्ये शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार, अन्नसुरक्षा व उपजीविका या क्षेत्रांतील योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे.
- ❖ कातकरी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीवर योजनांचा झालेला परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे.
- ❖ संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करून योजनांची प्रभावीता तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.
- ❖ संशोधनाचे निष्कर्ष शासन, समाजकार्यकर्ते व धोरणकर्त्यांसाठी उपयुक्त ठरू शकतात.

मर्यादा (Limitations of the Study)

- ❖ संशोधन फक्त ठाणे जिल्ह्यापुरते मर्यादित असल्यामुळे निष्कर्ष संपूर्ण महाराष्ट्र किंवा भारतासाठी थेट लागू करता येणार नाहीत.
- ❖ कालमर्यादितमुळे योजनांचा दीर्घकालीन परिणाम अभ्यासता आला नाही.
- ❖ काही प्रतिसादकांकडून अपुरी किंवा अचूक माहिती मिळण्याची शक्यता आहे.
- ❖ योजनांची अंमलबजावणी तालुका किंवा गावानुसार भिन्न असल्यामुळे तुलनात्मक निष्कर्ष काढणे कठीण झाले आहे.

सारांश

सदर संशोधनात ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजावर राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील विशेषतः मागास व असुरक्षित आदिम जमात असून, दारिद्र्य, अशिक्षण, बेरोजगारी, आरोग्य समस्या व निवासाची असुरक्षितता या समस्यांना सामोरा जात आहे. या पार्श्वभूमीवर शासनाने शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार व उपजीविका यासंबंधित विविध विकास योजना राबविल्या आहेत. संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून प्राथमिक व दुय्यम माहिती संकलित करण्यात आली. क्षेत्रभेटी, प्रश्नावली, मुलाखती व शासकीय अहवालांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. अभ्यासातून असे आढळून आले की विकास योजनांमुळे शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले आहेत. तथापि, योजनांचा लाभ सर्व कातकरी कुटुंबांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नाही. योजनांच्या अंमलबजावणीत प्रशासकीय अडचणी, माहितीचा अभाव, दस्तऐवजांची कमतरता व जनजागृतीचा अभाव हे प्रमुख अडथळे असल्याचे स्पष्ट झाले. त्यामुळे कातकरी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, स्थानिक सहभाग, सातत्यपूर्ण निरीक्षण व धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

निष्कर्ष

सदर संशोधनातून असे स्पष्ट होते की ठाणे जिल्ह्यात कातकरी समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या आदिम जमाती विकास योजनांमुळे सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले आहेत. शिक्षणविषयक योजना, शिष्यवृत्ती व वसतिगृह सुविधांमुळे शाळेत दाखल होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढलेली दिसून येते. तसेच आरोग्यविषयक योजनांमुळे लसीकरण, माता-बाल आरोग्य व प्राथमिक उपचार सुविधांमध्ये सुधारणा झाल्याचे आढळून आले आहे. निवास व उपजीविकेशी संबंधित योजनांमुळे काही कुटुंबांना स्थिर निवास व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या असल्या, तरी अनेक कातकरी कुटुंबे अजूनही दारिद्र्य, बेरोजगारी व अस्थिर उपजीविकेच्या समस्यांना सामोरे जात आहेत. योजनांचा लाभ सर्व लाभार्थ्यांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नसून, माहितीचा अभाव, दस्तऐवजीकरणातील अडचणी, प्रशासकीय विलंब आणि जनजागृतीचा अभाव ही प्रमुख अडथळे असल्याचे दिसून येते. अभ्यासातून हेही स्पष्ट झाले की गोषवारा आदिम जमाती विकास योजनांची उद्दिष्टे सकारात्मक असली, तरी अंमलबजावणीमध्ये अधिक प्रभावी नियोजन, सातत्यपूर्ण निरीक्षण व स्थानिक पातळीवरील सहभागाची आवश्यकता आहे. कातकरी समाजाच्या सामाजिक सशक्तीकरणासाठी केवळ योजना पुरेशा नसून शिक्षण, कौशल्य विकास व जनजागृतीवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे. एकूणच, आदिम जमाती विकास योजनांचा कातकरी समाजावर काही प्रमाणात अनुकूल परिणाम झालेला असला, तरी अपेक्षित सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, समन्वय व धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे या संशोधनातून अधोरेखित होते.

संदर्भ

1. देशपांडे, एस. (2015). महाराष्ट्रातील आदिम जमातींची सामाजिक-आर्थिक स्थिती. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. पाटील, आर. (2017). कातकरी समाज: समस्या व विकास. मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन.
3. कुलकर्णी, व्ही. (2018). आदिम जमाती विकास योजना व त्यांची अंमलबजावणी. औरंगाबाद: विद्यापीठ प्रकाशन.
4. शिंदे, एम. (2019). ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील कातकरी समाजाचा सामाजिक अभ्यास. अप्रकाशित एम.फिल. प्रबंध, मुंबई विद्यापीठ.
5. महाराष्ट्र शासन. (2020). आदिम जमाती विकास विभागाचा वार्षिक अहवाल. मुंबई: आदिम जमाती विकास विभाग.
6. भारत सरकार. (2019). आदिवासी विकास योजना व धोरणे. नवी दिल्ली: आदिवासी कार्य मंत्रालय.
7. भारत सरकार. (2011). भारत जनगणना 2011. नवी दिल्ली: नोंदणी व जनगणना आयुक्त कार्यालय.
8. ठाकूर, के. (2021). आदिम जमाती व सामाजिक सशक्तीकरण. नाशिक: साईनाथ प्रकाशन.
9. भारतीय नियोजन आयोग. (२०१४). विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गटांच्या विकासावरील अहवाल (PVTGs). नवी दिल्ली: भारत सरकार.
10. आदिवासी संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था (TRTI). (२०२२). महाराष्ट्रातील कातकरी समुदायावरील अभ्यास. पुणे: TRTI.